

KOMORÓCZY GÉZA

ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék

Valahol Babylóniában: Zsidóváros

Több mint negyedszázada írtam egy cikket „A babylóni fogság” címmel [KOMORÓCZY 1992]. A közelmúltban napvilágra került jelentős új forrásanyag lehetővé teszi, sőt megkívánja a kiegészítését, s részben az ott adott kép módosítását. Ezért az alábbiakat *postscriptum*nak tekintem. Remélem, talál bennük Zsuzsa is olyasmit, ami érdeklődéséhez közel áll.

*

Régóta ismeretes, hogy a Dél-Mezopotámiában előkerült ékírásos, akkád (babylóni) nyelvű, az i. e. első évezred közepéről való szövegekben (gazdasági és magánjogi szerződések, elszámolások stb.) szórványosan előfordulnak olyan személy- és helynevek, amelyeket a név nyelvi jellegzetességei alapján Elő-Ázsia nyugati-sémi népei (arámiak, izraeliek, júdaiak, zsidók) körébe utalhatunk. Az 1990-es évek második felében ismert assziriológusok közzétettek néhány agyagtáblácskát is, amelyeken ez a nyugati kapcsolat sokkal szorosabbnak látszik. Felbukkant egy agyagtáblán a Bít-Abirám nevű helység (Dareiosz 22. éve, i. e. 500); felbukkant néhány táblácskán az ékírásos szöveg után, a tábla szélén vagy alján, az okiratban érintett személy ó-kanaáni (paleo-héber) betűs aláírása; s végül, felbukkant egy házassági szerződés (Moussaieff Collection, Kürosz 5. éve, i. e. 534), amelyen a tanúk közül többeknek nevét a Ja vagy Jáma istennév (JHVH) egyértelműen minősíti (Asziljáma, Barikjáma, Jarimjáma, Nadabjáma, Natanjáma, Silimjáma, Szidqijáma). A szerződés kiállítási helye Ál-jahúdu volt. Az utóbb kiadott hasonló szövegekben a helynév változata: *Ál-jahúdája*.

Jahúd az ékírásos forrásokban Júdát jelenti, *jahúdája* a júdaiakat, a helynév tehát magyarul így hangzanék: „Júda-város” vagy „Júdaiak városa”, s minthogy az i. e. 6. században a júdaiakat már minden fenntartás nélkül zsidóknak nevezhetjük (maga a zsidó szó is, bár a hangalakja későbbi, a *judaus*, *judaei*, *júdai* melléknévből jön), a magyar fordítás ez: Zsidóváros vagy Zsidók városa. Ékírásos szöveg, Babylóniáról van szó, ez a Zsidóváros csak a „babylóni fogság” egyik települése lehet. Már ez a Babylónból származó, az első pillanatban elszigeteltnek látszó adat is lényeges kiegészítés ahhoz, amit a Babylóniában élő zsidókról a Bibliából és egyéb, részben ékírásos forrásokból addig tudtunk.

Az igazi szenzáció másfél évtizeddel később jött. Nagyon szerény mértékű szakirodalmi előkészítés után 2014 decemberében Jeruzsálemben a magán alapítású Bible Lands Museumban (az Israel Museum és a Kneszet közötti téren) megnyílt egy kiállítás, amelyen összesen 103 ékírást tartalmazó tábla volt látható, egy részük ebből a Zsidóvárosból való, és a többen is félreismertetlenül zsidó neveket viselő személyek a szereplők. A kiállítással egyidejűleg a Cornell University kiadásában megjelent az agyagtáblák tudományos publikációja is: fénykép, autográfia (másolat), átírás, fordítás, magyarázatok, mutatók [PEARCE–WUNSCH 2014]. Mint a könyv címéből kiderül, a táblákat egy magángyűjtő, David Sofer engedte át a kiállításra. Hasonló anyag vált már korábban ismertté David Mousaieff gyűjteményéből, és előkészületben van Martin Schøyen gyűjteményének publikációja is.

A Jeruzsálemben kiállított magángyűjtemény tulajdonosa, David Sofer (b. Abraham) (szül. 1942?) a pozsonyi Moses Schreiber (1762–1839) rabbi, a Hatam Szofér kiterjedt családjából származik. Vagyont az 1970-es években szerezte Tel Avivban és New Yorkban, tőzsdén, akkoriban a sajtóban kétesnek minősített ügyletekkel [NEW YORK TIMES 1987; HAARETZ 2003; ASSOCIATED PRESS 2015, stb.]. Londonban él, de off-shore vállalkozásaival (ingatlanfejlesztés) kötődik Izraelhez. Generózusan támogatja a különböző zsidó múzeumokat (London, Tel Aviv), tárgyakat is ad át nekik.

Shlomo Moussaieff (1925–2015) bukhari eredetű családból származó izraeli drágakő- és ékszerkereskedő volt. Nagypja a jeruzsálemi Bukhara negyed alapítói közé tartozott (1891). Harcolt a második világháborúban a brit hadsereg oldalán és a háború után a brit megszállók ellen. Régi pénzek, héber kéziratok, könyvek gyűjtésével kezdte, az izraeli hatóságok 1954 óta tiltott műtárgy-kereskedelem gyanújával rajta tartották a szemüket, eljárás is folyt ellene. 1963 óta Londonban élt, üzleti kapcsolatai a legmagasabb körökhöz kötődtek. Érdeklődése ekkor már kiterjedt mindenre, ami a Közel-Kelettel és a Bibliával összefügg. Gyűjteménye összesen mintegy 60 000 tárgyat foglalt magában. Speciális gyűjtőkörre volt a pecsételők és pecsétlenyomatok az első templom (i. e. 10–6. század) és a második templom (i. e. 5. – i. sz. 1. század) korából, nem egy közülük – publikálásuk után – hamisítványnak bizonyult.

A Schøyen Collectiont Martin Schøyen (1940) norvég üzletember (gázipar) apja, Martin Olsen Schøyen (1896–1962) alapította. Nyomában fia is kezdetben (1955) főként a Bibliával lazán vagy szorosabban összefüggő kéziratokat gyűjtötte, az anyag idővel hatalmassá nőtt (ca. 13 000 kézirat), az írásbeliség minden területére kiterjeszkedett, egészen elsőrangú, szinte ép ékírástól (a legfontosabb szövegek, mint a Gilgames-eposz, addig ismeretlen töredéke is) buddhista kéziratokig, mai zeneszerzők eredeti kottáig, és tárgyakat is felölel. Az emlékek provenienciáját kivétel nélkül homály borítja: “vásárlás”, újabban legálisan, hagyatékokból, de már többször felmerült a gyanú, hogy esetenként háborús övezetektől – az évtizedek óta háború dúlt Afganisztánból vagy Iráqból – kicsempészett tárgyakról van szó. A gyűjteményből folyamatosan jelennek meg tudományos publikációk, csak az ékírást tartalmazó szövegek eddig nyolc terjedelmes kötetet kaptak. Schøyen Ál-jahúdu gyűjteményének (95 agyagtábla) kiadása Cornelia Wunsch kezében van, egyelőre nem jelent meg (ezzel

a címmel hivatkoznak rá: *Judeans by the Waters of Babylon*), de név- és tárgyi anyagát a *Documents...* két szerzője a kötet elemző részeiben felhasználta.

Az Ál-Jahúdu szövegekkel foglalkozó assziriológusok, akik a leletekről legalább egy évtizede tudnak, saját anyagukon folyamatosan dolgoznak, s elég régóta értesüléseik lehetnek kollégáik rokon tartalmú *assignment*jéről, nyilvános konferenciákon legkésőbb a 2000-es évek eleje óta kölcsönösen hivatkoztak is egymásra: a beavatott kutatók mindeddig nem adtak felvilágosítást az agyagtáblák lelőhelyéről és magángyűjteményekbe kerülésük körülményeiről, meglehet, ezekről nincs is tudomásuk. Nincs kétség az iránt, hogy az agyagtáblák nem hamisítványok, s az is nehezen elképzelhető, hogy hosszabb idő óta álltak vagy forogtak a műtárgy-kereskedelemben. Szinte bizonyosan rablóásatás során kerültek elő Irák déli térségében, ahol a helyi lakosság, az egykori ásatási munkások már az első Öböl-háború (1991) alatt és után módszeresen fosztogatták a régészeti lelőhelyeket, olyanokat is, amelyeken szakszerű ásatások még nem folytak. Biztosnak tekinthető, hogy a gyakorlott ásatómunkások egy *tellen*, mely Ál-jahúdut borítja, véletlenül bukkantak egy vagy több nagy ékirásos levéltárra, és az ott talált agyagtáblákat több részletben értékesítették. Először nyilván a *jahúdája* szempontjából közömbös táblák közé keverve feldobtak néhány darabot, felkelteni az érdeklődést. Ezeket a táblákat a szakfolyóiratok rögtön publikálták is.¹ Aztán jött, két nagy adagban, más-más műgyűjtőnek felkínálva a többi. Eredetileg két példányban kiállított okiratok más-más gyűjtőhöz kerültek. Sofer sajtónyilatkozatban azt állította, hogy az agyagtáblákat az 1970-es években vásárolta az Egyesült Államokban; ez az állítás csak ködösítés lehet. Az Ál-Jahúdu táblák tartalmáról csak jól felkészült assziriológus tudott képet alkotni, csak tudós szakemberek kezein át és *attest*jével juthatott el az illegális régiség-piacra és a gyűjtőkhöz (akik az ékiráshoz nem értenek), de a szakemberek nyilvánvaló okokból homályban maradtak. Az ékirásos agyagtáblák értékesítése nagy üzlet. Egy viszonylag ép tábla árverési ára a Sotheby'snél könnyen elérheti a 10 000 dollárt, de akár ennek a többszörösét is. (2014-ben a Murasú cég egy i. e. 423-ból keltezett okirata, amely az új leletekhez hasonlóan nyugati-sémi neveket tartalmaz, 43 750 dollárért kelt el.) Az ismeretlen assziriológus orgazdák javára talán csak az írható, hogy abban a helyzetben, amikor a múzeumok közmegegyezéssel kategorikusan elutasítják a rablóásatásból származó tárgyak megvásárlását, nem engedték szétszóródni az anyagot, és felhívták rájuk gazdag műgyűjtők figyelmét. Senki nem tudhatja, mikor fognak újabb hasonló agyagtáblák más magángyűjteményekben is felbukkanni.

*

Most itt van előttünk 103 tábla elsőrangú tudományos publikációja, s még nagyjából ugyanennyinek a kiadása várható a közeli jövőben. Az új anyag jelentőségéről Laurie E. Pearce

¹ JOANNÈS–LEMAIRE 1996 (t. k. az említett Bít-Abirám tábla, Collection Sh. Moussaieff); JOANNÈS–LEMAIRE 1999 (három tábla, Collection Sh. Moussaieff, lásd ABRAHAM 2005–2006: 198 skk., köztük említett, Ál-Jahúduból való házassági szerződés); LAMBERT 2007 (Collection Sh. Moussaieff).

(Berkeley, CA) és Cornelia Wunsch (London) alább a bibliográfiában pontos címével idézett könyvének adatai alapján írom a következő jegyzeteket.

II. Nabú-kudurri-uszur babylóni király (604–562) (a Bibliában: Nebúkhadreccar) uralkodásának 7. évében (i. e. 597) nyugati hadjárata során elérte Jeruzsálemet, elfoglalta a Földközi-tenger délkeleti partvidékét, egészen Egyiptom határáig, és mellesleg ostrom alá vette a várost. Jehójákin király, aki fiatalon, 18 éves volt, alig több mint három hónappal korábban foglalta el apja helyét a trónon, félelmében megadta magát. Az eseményről röviden beszámol a Babylóni krónika. Egybevág vele a későbbi Királyok könyvében szereplő tudósítás. Nabú-kudurri-uszur foglyokat és nagy zsákmányt (a templom és a királyi palota kincstárát) vitt magával Babylónba. Jeremiás könyve 3 023 fogolyról beszél (52,28), a Királyok könyve (II. Kir. 24,14) kerek tízezerről (az adatot az esemény óta eltelt idő növelhette meg). A foglyok vagy deportáltak (*gola*), az udvari előkelőségek (*szariszim*), az ország hatalmasai (*é'le ha- 'árec*), mesteremberek, fémművesek közül kerültek ki, élükön a királlyal, aki magával vitte anyját és háremét is.

A babylóni hadsereg ezután még két alkalommal szedett foglyokat Jeruzsálemben: Nabú-kudurri-uszur 18. évében, ekkor 832 főt, és 23. évében, ekkor 745 főt (Jer. 52,29 sk.). A pontos adatok rendszerint megbízhatóbbak, mint a kerek számok, a Babylónba elhurcolt júdai lakosok számát Jeremiás könyve összesen 4 600 főre teszi (Jer. 52,30). Ez valószínűleg csak az udvari írnokok által számon tartott személyeket jelenti. A második alkalommal, i. e. 587/586-ban, amikor a babylóni hadsereg a templomot, a városfalakat, a palotát és a házakat lerombolta, a „szegény nép”-ből a hadsereg számlálatlanul vihetett foglyokat, sokan pedig önkéntesen megadták magukat és mentek (!) a többiekkel együtt Babylónba (vö. Jer. 52,12 skk., kül. 52,15). Az országban csak egyszerű („szegény”) emberek maradtak, szőlő- és földművesek.

Ezékiel próféta már az első deportálással (áttelepítés) került Babylónba, Jehójákin királlyal együtt, i. e. 597-ben, de a királyi kiváltságokban nem részesült, mint ahogy a többi júdai (zsidó) sem, a *galut*ban élt. Könyve egyetlen földrajzi nevet említ: a Kebar folyót, amelynek partján látomása volt; erről valamikor *Ezékiel a csatorna partján* címmel külön írtam [KOMORÓCZY 1993].

Az új agyagtáblák nagy többsége három-négy helységhez köthető: Ál-jahúdu, a Zsidóváros, ahonnan 54 okirat származik; Nasar / Bít-Nasar (a helynév személynév eredetű, „Nasar-ház”), ahonnan 47; és Bít-Abirám („Abiram-ház”), innen kettő (és egyelőre kiadatlan továbbiak). Az okiratok szórványosan más dél-mezopotámiai városokat is említene. Néhány okirat kiállításának helye *Ál-sarri*, „Királyi város”, ez talán nem helynév, hanem a település státusát jelenti. Ezek a helynevek nem lokalizálhatók térképszerű pontossággal, de az egyéb helynevek és más forrásanyag (a Murasú-levéltár) párhuzamai alapján valószínű, hogy Nippurtól délre-délkeletre, a mocsarakig nyúló térségben, a Tigris nyugati partja közelében kell elhelyezni őket. Egymáshoz közel fekhettek, s valószínű, hogy az okiratok nagyobb csoportja ugyanarról a gödörből került ki, nyilván valamilyen magasabb közigazgatási egység levéltárából. A Bít-Abirámból való okiratokon a helybeli zsidók állami előjárója, bizonyos Zababa-sar-uszur, felügyelője egy településnek a Kabaru csatorna végénél (*Ál-nar-Kabara*) [JOANNÈS–LEMAIRE

1996: 50, no. 7]), a csatorna ugyanaz, mint Ezékiel könyvében a Kebar folyó (Ez. 1,3; 3,15), az élő víz.

Nabú-kudurri-uszur, aki sok mindenben Asszíria példáját követte, áttelepítési (deportálási) politikájában más elv alapján járt el, mint az asszírok. Asszíria a meghódított területekről elhurcolt lakosságot kisebb csoportokban szétszórta a birodalom legkülönbözőbb területein, és vagy a hadseregben, vagy kisegítő mezőgazdasági munkákban alkalmazta őket. Babylón ezzel szemben a deportáltak tömegét együtt tartotta, és az ország magterületén, valamely kisebb térségben a mezőgazdaság revitalizációjához vette igénybe munkájukat. A Júdából származók települései, Áljahúdu és a többi, feltehetően egymás közvetlen közelében feküdtek, azt mondhatjuk, egy járásnyi területen. A deportálás nemcsak Jehójákin király esetében terjedt ki az egész családra, a babylóni hadsereg mindenkit családjával együtt vitt el, adott esetben a tágabb családot (*extended family*), így elképzelhető, hogy a *Jeremiás könyvében* szereplő számok csak a családfőket jelentik, és a *gola* („fogság”, „foglyok”) tényleges lélekszáma ennek a többszöröse volt. A júdaiak kompakt letelepítésének köszönhető, hogy amíg az i. e. 721-ben Izraelből elhurcolt tíz törzs nyomtalanul beolvadt Asszíria népességébe, Babylóniában a zsidó diaszpóra együtt maradt és – nem túlzás a szó – felvirágzott: belőle nőtt ki a babylóni *Talmud* zsidó világa.

*

Az okiratok – kisebb-nagyobb hiátusokkal – egy évszázadnyi időt fognak át, Nabú-kudurri-uszur 33. évétől (i. e. 572) Xerxész (486–465) 9. évéig (i. e. 477), azaz a Káld dinasztia uralmának második felét és az Akhaimenida dinasztia első évtizedeit. (Babylóniában a keltezés a király uralkodási évein alapul.) Az első deportálás (i. e. 587/586) és a legkorábbi okiratok időpontja között mindössze másfél évtized telt el. Mint az agyagtáblákon rögzített ügyletekből kitűnik, ez alatt az idő alatt a babylóni fogság első nemzedéke teljes mértékben integrálódott a babylóni társadalomba: mint annak idején Jeremiás (Jiremjáhu) üzent Jehójákin távozása után a *gola* soraiban élő papoknak (*kohén*), prófétáknak és az egész népnek (Jer. 29,1): házakat építettek, kerteket ültettek, feleséget vettek maguknak, gyermekeik születtek, szaporodtak, s a javát szolgálták annak az országnak, amelybe kerültek (Jer. 29,6 sk.). A Dareiosz király (522–486) hatalomra kerülését követő két év (522–521) viharai (ellenkirályok) sem kavarták fel életüket, bár – mint majd látni fogjuk – az új uralom jelentős változásokkal járt számukra.

Ezékiel valamikor az első okiratok keletkezése körüli években halt meg. Abban az elkeseredettségben, amellyel prófétai beszédeiben a fogságban élő honfitársak akkulturációját kárhóztatja, a mély vallásosság hiányát vetve szemükre, és a jahvizmus eszményeihez való ragaszkodást követeli tőlük, nyilván igazsága volt, de ez az akkulturáció, a változások hétköznapi nyelvre átfordítva éppen azt jelentik, hogy a zsidók már babylóni életük első évtizedében megtalálták helyüket az új közegben. A családok szerkezete érintetlen maradt. Ami a vallási előírásokat illeti, egy dolgot megállapíthatunk: disznóhús tekintetében a babylóni életmód nem vitte őket kísértésbe: sertést a

babylóniak sem tartottak. Ahogyan Nabú-kudurri-uszur és utódai Jehójákint udvari ellátmányban részesítették, s az ő családja is szaporodott, úgy a többi zsidó is megkapta a királytól a lehetőséget a személyes boldoguláshoz.

A Moussaieff-, Sofer- és Schøyen-gyűjtemények agyagtábláinak elhallgatása után alig néhány évtizeddel megjelennek a Murasú cég okiratai, több mint 700 agyagtábla, s általuk az i. e. 5. század második felében ismét fél évszázadon át nyomom követhetjük ennek a Nippur térségében tevékenykedő, kiterjedt ingatlan- és pénzügyekkel foglalkozó nagyvállalkozó cégnek az okirataiban a babylóni zsidó diaszpóra – a cég zsidó ügyfeleinek és alkalmazottainak – helyzetét [STOLPER 1985].

*

Az okiratokból feltárul előttünk a Zsidóvárosban és a közeli településen élők státusa. A királyi földekből birtokot kaptak megművelésre, ellenszolgáltatások fejében. A rendszert történetileg kell áttekinteni. Mezopotámiában a nagy földbirtokok az i. e. harmadik évezred óta munkásaik bérének egyik részét természetben adták ki (gabona, olaj stb.), a másik rész fejében pedig földterületet engedtek át nekik, szabad művelésre. A második évezred elején a királyi birtokokból adtak parcellákat (akkádul *ilku*), katonai szolgálat (*harrán sarri*) kötelezettségével. A birtokhasználat és az ellenszolgáltatás tartós és örökölhető viszony volt. Ezeket a magánhasználatra adott telkeket, nevezhetjük használatukat bérletnek vagy – kis megszorítással – akár tulajdonnak is, az újbabylóni korban, megtartva a katonai terminológiát, *bít qastunak* nevezték, „íj(ász)”, *bít qasti*, „íj(ász)-ház (család, telek)”. Az ország egy részében, Nippur környékén, Ál-jahúduban is, egyelőre tisztázatlan okból, az elnevezés többnyire *azannu*, „tegez”, *bít azanni*, „tegez-ház”, de ritkábban használták az *qastu* szót is, két „királyi város”-t (községet) néhány éven át *qastu essétunak* nevezték, „új íj(ász)-település”, alkalmasint új telepítések lehettek. Még ekkor is fel-felbukkant az *ilku* terminus. Az ellenszolgáltatás, mellyel a bérlő vagy birtokos a királynak tartozott, az elnevezés szótári jelentése ellenére nem feltétlenül katonai szolgálat volt: természetben és / vagy pénzértékben határozták meg, mintegy az íjász-szolgálat megváltásaként.

A Zsidóvárosban letelepített zsidók, mint már a legelső agyagtáblák mutatják, legkésőbb egy-másfél évtizeddel megérkezésük után szerződéses biztonságban művelték földjüket. Ha a Jeruzsálemből Babylóniába vitt személyek egy – vagy nagyobb – része otthon az elithez tartozott is, a foglyok többsége kezdetben alacsony sorba került. Az első nemzedék valahogy úgy élhetett, mint két és fél évezreddel később Palesztinában a *halucok*, szántóvetők lettek, fel kellett törniük a földet, a korábbi előkelők is csatornát ástak, iszapot mertek, töltést emeltek, gátat raktak földjeiken; csak éppen az alluvium sokkal termékenyebb volt, mint Júdában a talaj, és munkájuknak gyors eredménye mutatkozott. Élhettek úgy, ahogyan Jiremjáhu ajánlotta nekik. Nyilván voltak közöttük néhányan, akik eleve magasabban indultak, idők folyamán pedig többen is magasabbra emelkedtek, mint a többiek. Az új elit is a zsidók közül került ki, de most már nem a jeruzsálemi templom vagy Júda királya körüli emberek voltak, hanem a babylóni királyi gazdálkodási rendszer tagjai. Ők szedték be társaiktól a királyi gazdaságnak járó bérleti díjakat.

Változást jelentett a babylóni zsidó diaszporában, hogy Nabú-kudurri-uszur halála után fia és utóda, Amél-Marduk (Evil-Merodakh), rövid uralkodása idején, i. e. 561/560-ban feloldotta Jehójákin király fogságát (II. Kir. 25,27; Jer. 52,31). Az egykori király ekkor ötvenes évei derekán járt, Babylónban maradt, majd csak unokája fog visszamenni Jeruzsálembe (i. e. 520 k.), ő is tüntetően babylóni névvel (héb. Zerubbábel < Zér-Bábili, „babylóni származék”) mint Dareiosz perzsa király helytartója.

A babylóni fogságban élő zsidók státusát az okiratok *susánunak* nevezik, a terminus jelentése: az államtól függő személy. Nem voltak szabad babylóni polgárok, kijelölt lakóhelyükről nem költözhettek el (utazniuk szabad volt, mondjuk, kereskedelmi célból), de nem tekinthetők rabszolgának: eladni nem lehetett őket, rabszolgát (*ardu*) – mint más babylóniak – ők is tarthattak. Jogi helyzetük a késő-római *colonus*éhoz, a középkori *jobbágy*éhoz hasonlítható. (Kommentárjukban Pearce és Wunsch is a *fief* < lat. *feudum* szót használják.) Van példa arra is, hogy külső helyszínen kellett munkát végezniük, külföldön (Élám!) is; nevezzük a tőlük megkívánt munkát – anakronisztikusan (?) – robotnak.

*

Miről szólnak a Zsidóvárosból előkerült okiratok? Jelentős részük szerződés, a földbérlettel összefüggő kötelezettség (tartozás) elismerése. A szerződésben a bérlő a telek nagyságától függően meghatározott összegű tartozást ismer el, s ezt a tartozást, tulajdonképpen a járadékot, a kikötött időben át kell adnia a másik félnek (nevezzük őt intézőnek). Voltak háromnegyed-, fél- és negyedtelkes bérletek is, ezek nyilván öröklődéssel felosztott parcellák lehettek, arányosan kisebb kötelezettségekkel. A telkekkel járó kötelezettség terményben (gabona, datolya) és / vagy pénzben van meghatározva. A gabonát, jellemzően árpát, mindig aratás után kell átadni, a datolyát szüretkor, de a datolyatermés mennyiségét már a pálmafán meghatározzák (becsülik). Az árpa vagy datolya átadási helye több okirat szerint „a raktár kapuja (*báb kalakki*)”. A pénzbeli kötelezettség ezüstöt jelent (*kaszpu*), a szerződés rögzíti az ezüst finomságát is (általában 875‰). Vert pénz hétköznapi használatban az okiratok korában még nem volt, fizetni ezüstdrótból levágott darabkákkal lehetett, az alapegység: *bitqu*, „levágott (darab ezüst)” = $\frac{1}{8}$ *siqlu* = ca. 1 gr, de az ezüstdarabon esetleg volt súly- / értékjelzés (*ginnú*, „jel”). Ha a pénzürtéket is terményben teljesítik, a szerződés kiköti, hogy az elszámolásnál az aratáskor érvényes (értsd: a legalacsonyabb) árat kell alkalmazni, adott összeg fejében így jár a legtöbb termény.

Nabú-kurri-uszur és utódai alatt Ál-jahúdu és környéke (azaz Nippur térsége) királyi birtok volt, Dareiosz uralkodása elején a Folyón túli tartomány (*Ebir nári*) kormányzójának (*pihátu*) szolgálati birtoka (javadalom). A birtokot jószágigazgató kezelte, a tényleges ügyletek intézők kezében voltak, a földeket (szántóföld, datolyakert) bérletbe adták ki a jahúdiaknak és más betelepített személyeknek, az okiratokban az ő nevüket látjuk. Na mármost, a személynevek azt mutatják, hogy a bérlők szinte mindig, az intézők a legtöbb esetben jahúdiak (zsidók) voltak, de a szolgálati hierarchia magasabb szintjein babylóni nevet viselő személyek álltak, és a tanúk is legtöbb esetben babylóniak voltak.

A telkeket terhelő kötelezettségeken túl, a magánjogi szerződések és egyéb okiratok tartalma nagy változatosságot mutat. Az érintett személyeknek nyilvánvalóan volt vagyonuk, tulajdonuk. Saját tulajdona lehetett a feleségnek is (hozománya vagy a férjétől kapott ajándék), ezt különvagyonként kezelték, ő is szerződésképes volt, de férje tartozásáért adott esetben saját vagyonából is helyt kellett állnia (ez kölcsönös kötelezettség volt). Néhány példa az okiratok tartalmából. Katonai szolgálat vagy robot (*ilku*) megváltása. Házassági szerződés. Örökség felosztása. Föld haszonbérlet (felesbe). Földművesek vetőmag-kölcsöne. Kölcsön pénzben vagy terményben. Lakóház eladása vagy bérbeadása (több évre; a bérleti díj két részletben fizetendő, az év elején és közepén). Vállalkozói szerződések: telek megművelésére (a jövedelemből a felek egyenlően részesednek); szállításra (*harránu*, ezeknél a vállalkozásoknál a befektető vagy csendestárs nagy haszonra tehet szert); juhtenyésztésre stb. Közös vállalkozás teher- és jövedelem-megosztása (külön kikötés nélkül a felelősség közös: „az egyik felelős a másikért”). Igásállat (ökör), szarvasmarha, juhok, általában, nagytestű lábasjószág, vagy nagy tételekben hal adásvétele. Igásállat tartós bérbeadása (ökröt tíz évre adtak bérbe!). Ökör cseréje számárra (az előbbi az értékesebb, az árkülönbséget gabona-kompenzációval egyenlítik ki). Rabszolga bérbeadása (az időtartam egy hónap, mindkét ügyfél zsidó, a rabszolga nyugati-sémi nevet visel, étkezéséről a tulajdonos, ruházatáról a bérlő gondoskodik; a rabszolga karjára rá van írva tulajdonosának neve). Az okiratokban házi rabszolgákról, cselédekről van szó, a rövid időtartam üzleti célú rabszolgatartásra utal. A kötelezettségek értéke nyilvánvalóan a telek méretétől és esetleg fekvésétől (adottságaitól) függött. Kis járadéknak tekinthető a (mai súlyegységben) ca. 7 mázsa (q) datolya, közepesnek a 20 q, ez utóbbi 15–20 pálmafa (*Phoenix dactylifera*) termése lehetett, pálmakert méretre vetítve és bérleti kötelezettségnek a termés felét számítva durva becsléssel minimálisan $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{2}$ hektárnyi telkekről beszélhetünk; különösen nagynak mondható a ca. 300 q járadék, ennél vagy több telket, vagy nagy kertgazdaságot kell elképzelnünk. Részletesebb elemzést csak az egyes okiratok alapján lehetne adni, az ügyletek típusa, az érintett személyek száma, nevének jellege stb. és a kronológia függvényében; erre itt nincs szükség. A kép hasonló ahhoz, amit az újbabylóni kor gazdasági életéről más térségekből, más okmányok alapján ismerünk. A jahúdiak terhei sem nagyobbak, sem kisebbek nem voltak, mint a hasonló státusú babylóniaké.

A babylóni fogság nem volt merő szenvedés. A *galut*ban a zsidók mint közösség és mint egyének normális életet éltek. A babylóni társadalomba beilleszkedve is nemzedékek hosszú során át megtartották közösségi (nyelvi, vallási identitásukat). Az okiratok alapján rekonstruálni lehet az egyik család négy nemzedékét i. e. 561 és 504 között, az ősapa, Szamak-Jáma (aki csak a fia, Rapá-Jáma apai nevében szerepel) alighanem még Jeruzsálemben született, a dédunokák mind zsidó (jahvista) nevet viseltek.

*

A Sofer-gyűjtemény 103 agyagtábláján összesen ca. 80 jahvista személynév szerepel, ez

mintegy 120 személyt jelent (vannak köztük névrokonok is). Az anyag egyik legfőbb hozadéka éppen ezek a jahvista nevek. Ilyenek elszórta előfordulnak régóta ismert asszír vagy babylóniai szövegekben is. Pearce és Wunsch most ezeket a neveket összegyűjtötték az általuk Ál-jahúduból ismert, kiadott vagy még csak kiadásra előkészített teljes anyagból. Sok közülük a *Bibliából* ismeretlen, így az első templom korabeli héber onomasticon is több új névvel bővült, épp jahvista nevekkal, amelyek a Jósijáhu kultuszreformja (i. e. 621) utáni korra különösen jellemzők.

Jahvista nevek ékírást szövegekben:		
	Ékírást névalak	Bibliai névalak
	Abdi-Jáhu	‘Obadja / ‘Obadjáhu
	Abi-Jáma	Abija / Abijáhu
	Aszil-Jáma	Acaljáhu
	Ahu-Jáma	Ahija
5	Aqabi-Jáma / Jáma-Aqabi	–, vö. ‘Akkub
	Amus-Jáma	–
	Atal-Jáma	‘Atalja / ‘Ataljáhu
	Azar-Jáma	‘Azarja / ‘Azarjáhu
	Azaz-Jáma	‘Azazjáhu
10	Ba‘ál-Jáma	Ba‘alja
	Bad-Jáma	Bédja
	Baná-Jáma	Benája / Benájáhu
	Barak-Jáma	Berekja / Berekjáru
	Barik-Jáma	–
15	Dagal-Jáma	–
	Dalá-Jáma	Delája / Delájáhu
	Gadal-Jáma / Jigdal-Jáma	Gedalja / Gedaljáhu
	Galá-Jáma	–
	Gamar-Jáma	Gemarja / Gemarjáhu
20	Hanan-Jáma	Hananja / Hananjáhu
	Hanún-Jáma	Hánún
	Hasbi-Jáma	Hasabja / Hasabjáhu
	Iqim-Jáma	Jehójákim
	Issi-Jáma / Jase-Jáma	Jesa‘ja / Jesa‘jáhu
25	Izin-Jáma / Jáhu-izin	Azanja
	Jadah-Jáma	Jehójada‘
	Jadi-Jáma	Jeda‘ja

	Japa-Jáhu (női név)	–
	Jarim-Jáma	Jiremja / Jiremjáhu
30	Jisrib-Jáma	Sérébja
	Kín-Jáma	Konjáhu / Jójákin / Jehójákin
	Kunnu-Jáma	Kenanja / Kenanjáhu
	Lihim-Jáma	–
	Makin-Jáma	Miknéjáhu
35	Malak-Jáma	Malkija / Malkijáhu
	Mandan-Jáma / Matan-Jáma	Mattanja / Mattanjáhu
	Mannu-danna-Jáma	–
	Manuni-Jáma	–
	Mi-ka-Jáma	Mikhája / Mikhájáhu / Mikhájehu
40	Nadab-Jáma / Nadbi-Jáhu	Nedabja
	Nahim-Jáma	Nehemja
	Natan-Jáma	Netanja / Netanjáhu
	Nír-Jáma / Niri-Jáhu	Nérija
	Padá-Jáma	Pedája
45	Palat-Jáma / Palti-Jáhu	Pelatja
	Pigla-Jáma	–
	Pili-Jáma	Pelá'ja
	Pillil-Jáma	Pelalja
	Qada-Jáma	–
50	Qatib-Jáma	–
	Qil-Jáma	Kelája
	Rapa-Jáma	Refája
	Rassi-Jáma	–
	Salam-Jáma / Silim-Jáma	Selemja / Selemjáhu
55	Sama-Jáma	Semaja / Semajáhu
	Sikin-Jáma	Sekanja / Sekanjáhu
	Szamak-Jáma	Szemakhjáhu
	Szapa-Jáma	–
	Szidqi-Jáma	Cidkija / Cidkijáhu
60	Túb-Já/Jáma	Tóbija / Tóbijáhu
	Uhli-Jáma	–
	Ussuh-Jáma / Uszija	Hósé'a / Hósa'ja
	Zabad-Jáma	Zebadja / Zebadjáhu

	Zakar-Jáma	Zekharja / Zekharjáhu
	Já-hin	–
	(d) Jáhu-azar	Jo‘ezer / ‘Azarja / ‘Azarjáhu
	(d) Jáhu-azza	‘Azazjáhu
	Jáhu-étir	–
5	Jáhu-hín / Jáhin / Jáhinnu	Jehóhánán / Johánán
	(d) Jáhu-izri / (d) Jáma-izri	Jo‘ezer
	(d) Jáhu-kullu	Jehókhal
	Jáhu-la-kim	–
	Jáhu-la-nu	–
10	(d) Jáhu-lija	–
	Jáhu-natan	Jehónátán / Jonátán
	(d) Jáhu-sar-uszur / (d) Bél-sar-uszur	–
	(d) Jáhu-su	–
	(d) Jáhu-súri	–
15	Jáhu-zabad	Jehózábád
	Jáma-há’	Joha’
	(d) Jáma’-kín	Jojákin / Jehójákin

Megjegyzések a táblázathoz. A bal oldali oszlopban az első sorozat (a magyar ábécé betűrendjében) azokat a személyneveket tartalmazza, amelyekben az istennév elől áll, a második azokat, amelyekben ez a mondatnév utolsó eleme. (Néhány névnél mindkét forma előfordul.) A neveket az ékírási jelek egyszerűsített transcriptiójában közlöm. Az istennév kétféle írásmódja (Jáma / Jáhu) csak hangjelölési különbséget jelent, és fonetikai tartalmát (kiejtését) külön kell értelmezni (lásd alább). A (d) némely név előtt az ékírásban az istennevek szokásos fogalmi meghatározó jele (determinativum), sum. *dingir* / lat. *deus*. A héber neveknél szintén egyszerűsített transcriptiót adok (a *bét* mindig *b*; a *qof* mindig *k*; az ‘*ajint*’ jelölöm, az *alef*et csak a név belsejében; a *kámác á*, kivéve szó végén; stb.); ahol van, megadom mind a rövid (*-ja*), mind a hosszú (*-jáhu*) névalakot. A nevek nem a Bibliában hasonló névvel említett személyeket jelölik (lásd alább). A bibliai írásmódban az istennév nincs elválasztva a személynév köznyelvi (állítmányi) elemétől.

Semmi kétség nem lehet az iránt, hogy a személynevek, valamennyi mondatnév, a Bibliában önálló alakjában négy betűvel írt istennevet (JHVH) tartalmazzák, és a szótagoló ékírás lehetőségeihez képest a hangalakot pontosan rögzítik (Jáhu / Jáma $\approx$ JHVH). A JHVH istennév írásmódjának véletlenszerű váltakozására példák szókezdő helyzetben: e-hu-u, ia-a, ia-hu, ia-a-hu-u, ia-hu-u, (d) ia-hu-u, ia’-u, i-hu-u, ia-a-mu, ia-ma’, ia-mu stb.; szóvégi helyzetben: -a-a-ma, -a-am, -a-ma, -ça’-a-ma

(itt és a következő szavakban a nyílt szótag ϕ tetszőleges mássalhangzója), $-\phi a-a-ma$, $\phi a-ia-a-ma$, $-\phi a-ia-a-ma-$, $-\phi i-ia-a-$, $-\phi i-ia-a-ma$, $-\phi i-(d)ia-a-ma$, $-\phi u-ia$, $-\phi u-ia-ma$, $-\phi u-ia-a-ma$, $-e-ma$ stb. Mint látható, a babylóni írnokok egy az írásrendszerükben nem jelölt hangot próbáltak visszaadni. Arra azonban a determinativummal felhívták a figyelmet, hogy a *Jáma* esetében istennévről van szó. Ez nyilván fontos volt az ügyfeleknek, és külön figyelmeztették rá az írnokot. Nem blaszfémia, ha párhuzamul arra hivatkozom, hogy a magyarban sem mindegy, Szentgyörgyi vagy Szent-Györgyi áll egy hivatalos iratban, és a $-cz$, $-ghy$, $-ts$, $-y$ szóvégekhez is ragaszkodni szoktak.

Mezopotámiában az istennevek előtt mindig kiírják az isten-determinativumot, és a *Jáma* stb. előtt az *Ál-jahúdu* okiratokban is feltűnően gyakran fordul elő szókezdő helyzetben, de nem ritka a személynév második tagjaként sem, az isten-determinativum használata megfelel az ékírás konvencióinak. Az $-m-$ hangzása az $u / (angol) w$ kiejtéséhez hasonló (u). Az ékírás a gyenge h hangot nem jelöli. Szó végén, nyílt szótagban az $a / e / u$ váltakozás esetleg gyenge zöngétlen zárhangot (*alef*, jele ') jelent (az ékírásos *alef* jelet némelykor ki is írják), esetleg a h ugyancsak. Ilyenformán szókezdő helyzetben az istennév kiejtése – egyéb fonétikai megfontolásokat mellőzve – valószínűleg *Jau / Jáu / Jáú, Jaü / Jáü, Jaüa / Jáüa, Jaue / Jaue* lehetett. A szóvégi névformák: *Já, Jáhu*. Mindezt figyelembe véve, a jelzett időszakban a tetragrammaton (JHVH) *Jáhu / Jáue / Jáhue* olvasatát korrektnek minősíthetjük. Lehetséges, hogy a szó végi h betűnek eredetileg nem volt mássalhangzó értéke, és csupán *mater lectionis*, mint például Mózes nevében: MSH, olv.: Mose.

Az okiratok által lefedett időszak folyamán (6–5. század) a jahvista személynévek írásmódja, szótagolása valamelyest változott. Eleinte több volt az írásváltozat, aztán némi egységesülés figyelhető meg, az érdekelt felek lassan hozzászoktak ahhoz, hogy jól érthetően, tagoltan mondják ki a nevüket. A babylóni írnokoknak még így se nagyon állt rá a kezük az idegen nevekre, ugyanazt a nevet egy-egy okiratban többféle szótagolással is leírták.

*

A fentebbi táblázat jobb hasábjában bibliai nevek állnak, de bibliai személy nincs közöttük. A *Bít-Abirám* helynévben *Abirám* nyelvészeti értelemben ugyanaz a személynév, mint az *Ábrahám* a Bibliában, de nem ő. Két asszír királynak, III. Tukulti-apil-Esarának (745–727) és II. Sarrukínak (722–705) izraeli nő is volt a háremében, Jaba (Jáfa), „szép”, illetve Atalja (resp.), hercegnők a hadizsákmányból, de a Bibliából nem ismerjük őket. Az asszír és babylóni királyfeliratok rendszerint csak magát a királyt nevezik meg, még a hadjáratot ténylegesen vezető tábornokok nevét is csak igen ritkán ismerjük. Utóbbiakról esetenként a Bibliából szinte többet tudunk meg, különösen Nabú-kudurri-uszur i. e. 587/586. évi hadárata esetében. *Jeremiás könyve* (39,3) megnevezi azokat a főtiszteket, akik Jeruzsálem második ostromának utolsó napjaiban (a negyedik hónap kilencedik napján – ez *tisa ' be-'av*), azóta a legnagyobb zsidó gyászünnepe – „a (városfal) középső kapujánál” tárgyalni próbáltak Júda vezetőivel. A „középső kapu”-ról nincs más adat, de helye régészetiileg megállapítható volt. Átbetűzve

a tábornokok bibliai nevét és rangját: „*nérgal szar-ecer, szamegar-nebo, szar-szekim rab szárisz szar-ecer rab-mág* és Babel királyának összes többi főtisztje”. A maszoréták tanácstalanok voltak az idegen nyelvi elemekkel szemben, forrásként a „keleti” kéziratokra hivatkoztak (lásd a héber szöveg lapszélén a *masora parva* jegyzetét); a szöveg kétségtelenül romlott. A nevek eredeti alakját mindeddig csak részlegesen sikerült rekonstruálni; most ékírásos szövegek megnyitották az utat az értelmezéshez. – Az első, Nergal-sar-uszur, alighanem azonos a király vejével, aki később (560–556), sógorát követően, a trónt is megszerezte (a görög forrásokban: Nérigliszarosz / Neriglisszar). A második név első eleme (*szamegar*) valójában Nergal-sar-uszur tisztsége (akk. *szimmagir*), segéd tiszt (?). – A második név második elemét és a harmadik nevet összevonva, az így nyert név, *Nebo-szarszekim* (NBV-ŠRS-KYM), bár a betűkép torzult, a személy szintén azonosítható. Egy évtizeddel ezelőtt a British Museumban előkerült egy agyagtábla, melyen Nabú-kudurri-uszur 10. évében Nabú-sarrússzu-ukín udvarnagy (*rab sa rési*, szó szerint: „a főemberek nagyja / előljárója / parancsnoka”, főeunuch) 1½ manú (ca. 75 dkg) aranyat ajándékozott Marduk babylóni templomának (Eszagila) [JURSA 2008]. A héb. Nebo-szarszekim név megfelel a babylóni Nabú-sarrússzu-ukín névnek, és kettejük udvari tisztsége is azonos (héb. *rab szárisz* / babylóni *rab sa rési*, „a főemberek előljárója”). – A felsorolás harmadik eleme: *nérgal szar-ecer rab-mág*: Nergal-sar-uszur *rab múgi*; ez utóbbi cím Babylóniában magas katonai tisztséget jelent, lovassági kíséret járt vele; az egyik e tisztséget viselő személynek Ál-jahúduban javadalma volt. – A kérdéses szövegrész (Jer. 39,3) tehát a javítások után így hangzik: „Babel királyának minden főtisztje odajött, és helyet foglaltak a középső kapuban: Nergal-sar-uszur *szimmagir*; Nabú-sarrússzu-ukín *rab sa rési*; Nergal-sar-uszur *rab múgi*, és Babel királyának többi főtisztje is, valamennyien.” – *Jeremiás könyve* (39,11 skk.) megnevezi Nabú-kudurri-uszur vezérkarának más tagjait is; a jelen összefüggésben rájuk nincs szükség, annyi elég, hogy a *Bibliában* Jeruzsálem i. e. 587/586. évi ostroma kapcsán említett babylóni tábornokok közül kettő biztosan azonosítható az ékírásos szövegekből ismert történeti személyekkel. És megoldódott a *Biblia* szövegében egy *crux*, amellyel a maszoréták óta senki nem tudott mit kezdeni. Visszatérve az Ál-jahúdu agyagtáblákhoz: ezeken ilyen történeti nevet nem találunk.

*

A JHVH istennév változatai a bibliai személynevekben arra vallanak, hogy ezt az első templom korában kimondták. Jósijáhu kultikus reformjai (i. e. 621), amelyek az isten kultuszát centralizálták, és egyedül a jeruzsálemi templomban engedték meg, JHVH-t egyenesen népszerűvé tették, legalábbis a júdai elit körében. Ezt a népszerűséget tükrözik az Ál-Jahúduban talált okiratok, de a babylóni fogságból ismert egyéb dokumentumok, így a Murasú-levéltár is. A kiejtési tilalom (névtabu) első jelei később bukkannak fel, a holt-tengeri tekercsekben: a *Jesaja-tekercs* kvadratikus kéziratában az istennév ó-kanaáni betűkkel van írva. A szigorú névtabu csak az i. sz. első évezredben alakult ki, és a maszóra rögzítette, azóta a JHVH nevet a Bibliában az Adonáj („az én Uram”) vagy az Elohim („istenség”) helyettesíti; a középkori és újabb nem bibliai szövegekben különböző rövidítéseket használnak helyette,

mondani pedig még a két helyettesítő elnevezést sem szokás, előszóban a *ha-Sém*, „a Név”, *ha-Makom*, „a Hely” stb. használatos.

Látván, hogy istenük nevét a júdaiak mennyire fontosnak tartották a nevükben, nem kétkelhetünk abban, hogy maguk között héberül beszéltek, illetve azon az arámi szavakkal és grammatikai elemekkel egyre inkább feltöltődő héber nyelven, amely teljes kifejtésében majd a *Talmud*-ban lép elénk.

*

Babylóniában az i. e. első évezred közepén a Nabú-kudurri-uszur által áttelepített zsidókon kívül is számos más nép, nyelv, vallás élt. Dél-Mezopotámia multiethnikus és multikulturális társadalom volt. A városi lakosság nagyobb részét azok tették ki, akiket *indigena*, honos, *native* babylóniaknak neveznénk (ethnikai értelemben ez a lakosság sem volt homogén). Az előző évszázadokból fennmaradt még az asszírok nyoma is. A írásbeliséget a babylóni hagyományok határozták meg, mértékadónak mindig is ez számított Mezopotámiában. A déli térségekben, a Tigris nyugati partja mentén, káld (káldus) törzsek éltek, nyelvük az arámi egyik dialektusa volt, s az i. e. első évezred közepére a káldok már elterjedtek Babylónia legnagyobb részében; II. Nabú-kudurri-uszur az i. e. 626-ban hatalomra jutó Káld dinasztia alapítójának fia volt. Az Ál-jahúduból való okiratokban a zsidók mellett tiszta babylóni, arámi, iráni, egyiptomi, arab nevet viselő személyek szerepelnek. Theophorikus nevüket ők is saját isteneik nevével képezték (Baga, Ízisz, Hórusz). Mint ügyfél, tanú stb. az okiratokban a jahúdiakkal együtt szerepelnek. Az arámi idővel a mindennapi életben általánosan használt (vernakuláris) nyelv lett, ennek emlékei a babylóni *Talmud*, a mandeusok szent könyvei. (A babylóni *Talmud* nyelvét régebben káldeusnak nevezték, az iráqi katholizált szír keresztények ma is káldeusnak nevezik egyházukat.) Ilyeténképpen biztosra vehető, hogy a babylóni fogságban, Ál-jahúduban a zsidók soknyelvű, sokféle eredetű társadalomba beágyazódva éltek. Éppen úgy, ahogyan Míkha próféta más történeti összefüggésben „Jákob fiai”-ról mondta: „sokféle nép között” (5,6).

*

Azok a zsidók, akik Babylóniában, Ál-Jahúduban vagy másutt, királyi szolgálatban álltak, hivatalos személyek, méltóságok beosztottjai voltak, esetenként kényelmetlennek érezhették, hogy jahvista nevüket környezetük vagy előljáróik nem értik, idegenszerűnek érzik, s hogy ezt elkerüljék, eredeti nevük mellett babylonizált nevet is használtak. Példa: a zsidóvárosi corpusban Bél-sar-uszur, Nuba fia megjelenik mint Jáhu-sar-uszur, Nuba fia is (i. e. 552, ill. 550, resp.), a patronymikon (vö. Nobi, Neh. 10,20) és az okiratokban megnevezett partnerek azonossága bizonyító erejű; egyébként pedig intéző volt az illető. Lehet, hogy a Bél (*bélu*, „úr”) istennév írnoki substitutio, de a név önmagában is mutatja, hogy az illető a birtokigazgatásban működik, jellegzetesen hivatalnoki név (*Beamtername*),

mint a három elemből álló nevek legtöbbje, megkülönböztetőleg az egy vagy két elemből álló közönséges személynevektől: a *sarru*, „király” szó a lojalitását hangsúlyozza („X isten oltalmazza a királyt”). Jól hangzik egy babylóninak, de nem blaszfémia zsidó számára sem: „Az Úr oltalmazza a királyt”. Hasonló a bibliai héberben a JHVH – Adonáj helyettesítés.

Ebbe az összefüggésbe tartozik, hogy Ál-jahúduban előfordultak a vegyesházasságok is. Egy Ahí-qar (Ahikár) nevű férfi, arámi nevével is egyértelműen a zsidó közösség tagja, babylóni nőt vett feleségül (Bunnanítu, „gyönyörű”), de nem távolodott el zsidó identitásától, fiának jahvista nevet adott: Nír-Jáma.

*

Az Ál-jahúdu agyagtáblákat, valamennyit, képzett írnok fogalmazta, írta, akkádul, ékírással, szigorúan tartva magát a rögzített formulákhoz, de nyilván az érintettek jelenlétében és elmondása alapján. Az iratokban szereplő írnokok neve babylóni, vannak közöttük, akik három elemből álló, nyilvánvalóan hivatali tisztséget jelző nevet viseltek. Az egyik írnok, Arad-Gula, az okiratokból kitetszően csaknem negyedszázadon át – Nabú-naid babylóni király (556–539) 8. évétől (i. e. 548) kezdődően, Kürosz uralkodása alatt, egészen Kambüész (529–522) 5. évéig (i. e. 525) – működött; több tucat, különböző zsidó ügyfelek számára kiállított okirat, szerződés stb. maradt fenn keze vonásával. Ezek többsége Nasar- / Bít-Nasaban készült, de van Arad-Gulának egy agyagtáblája Ál-jahúduból is. Egy másik írnok, Samas-éres, 9 agyagtábla, Ál-jahúduban készítette az okiratokat. Lehetséges, hogy ők, és a többi írnok közül is nem egy, hivatali írnokok voltak, magyarul: tisztviselők, és az agyagtáblájukat, melyek a jahúdiak kötelezettségeit rögzítették, és bizonyító erejük volt, az irodájukban tárolták. A magánszerződéseket az ügyfelek számának megfelelő példányban állították ki. Egy szerződést (örökség egy részének, benne rabszolgáknak átadása az elhunyt öt fiának) az írnok Babylónban állított ki, és két példányra ismeretes(erre a táblára már utaltam).

A jahúdiaknak biztosan voltak saját írnokaik is. Akkádul a nyugati-sémi írnokot *szepirunak* hívták, a szó ugyanaz, mint a héb. *szofér*. Az Ál-jahúduban fennmaradt legkorábbi szöveg (i. e. 572) éppen Gidda „üzenetvivő / küldönc” (*már sipri*), „írnok” (*szepiru*) kötelezettségeit rögzíti. – Kitérőleg: Gidda neve összevethető az izraeli Gád törzsi névvel (Gen. 49,19). A *gád* szó jelentése: „szerencse”, de ezt a jelentést, az idézett helyen álló szellemes etymológiai szójátéktól (*gád gedud jegudenno*, „csapat csődül ellene”, IMIT) eltérően, a mitologikus névadó, Jákob fia nevének magyarázatául kapjuk meg (Gen. 30,11). Mindamellett, a Gidda személynév leginkább héber hypocoristicon lehet: „(X isten) a szerencse”.

*

Az ékírást a Babylóniában élő zsidók talán nem is tanulták meg. Az egyik Ál-jahúdu agyagtáblán (i. e. 550), az ékírásos szöveg legvégén, a hátlap bal oldalán Salam-Jáma, Nadab-Jáma fia

elismeri, hogy bizonyos mennyiségű gabonával tartozik Gummulunak, Bi-hamé fiának, és kötelezettséget vállal, hogy ezt meghatározott időben leszállítja; az okirat végén ó-kanaáni (palaeo-héber) betűkkel ott áll saját kezű aláírása is: SLMJH, azaz (ha a maszoréta pontozást követjük): Selemja vagy Selemjáhu. Az okirat dátuma alapján ő talán már a babylóni fogság második nemzedékéhez tartozott. Al-jahúduban néhány más személy saját kezű aláírása bizonyítja, hogy a zsidók között voltak saját nyelvükön írástudók.

Nem tudjuk, hogy a héber kvadratikus írás pontosan mikor alakult ki. Ezeket a betűket a rabbinikus irodalom héberül „asszír betűk”-nek nevezte (*ketav assúri*). Kezdetben dísz-írásként (kalligráfia) használták, szakrális szövegeknél (*Tóra*, tefillin, mezuzá), de aztán a bibliai kéziratokat kötelezően csak kvadratikus betűkkel írták. Az ó-kanaáni írás kalligráfikus változatát a szamaritánusok tartották fenn, irányzatuk a fogság után különült el a Jehud perzsa tartományban (Júda) élő zsidóktól, szertartásaik, szokásaik az archaikus zsidó életben gyökereznek. A kvadratikus írásról a *Talmud*-ban ezt olvassuk: „Miért nevezték el az asszír (írást) Assúrról?” – A kiegészítő megjegyzés így folytatja: „Azért, mert Assúrból jött a zsidó néppel, amikor visszatértek Bábelből, a fogságból” (*Sanhedrin*, 22A). Az Asszíriában dolgozó arámi – vagy izraeli – írnokok az ó-kanaáni írásjeleket használták, sok agyagtáblán maradt fenn az ékírásos szöveghez csatolt arámi jegyzet (tintával írva vagy a még puha agyagba bekarcolva). A héber kvadratikus írás vizuálisan emlékeztet az asszír vagy babylóni monumentális feliratokra, a standard formájú ékjelekre. Először talán a Babylóniában élő zsidó *szepiruk* próbálták ezt az írást utánozni, saját írásukhoz mintául venni. A biblia-kritikai szakirodalom a *Tóra* kanonizációját a babylóni fogság utáni időkre teszi, és nem lehetetlen, hogy a Biblia legkorábban rögzített részeit eleve ezekkel az új betűkkel írták le az íróanyagul szolgáló pergamen lapokra. A pergamenlap előzetes bevonalazása (héb. *szirtut*), ami a *Tóra*-másolásnál előírás, szintén az ékírásos feliratok (és meghatározott típusú agyagtáblák) mintáját követi. Talán nem túlzás azt mondani, hogy a héber kvadratikus írás *Sitz im Leben*-jét a babylóni diaszpóra adja.

*

Kürosz perzsa király (559–530) i. e. 539-ben több csatában szétverte Nabú-naid csapatait, és hadserege tasrítu hó 16-án (héb. tisri, abban az évben október 12) elfoglalta Babylónt. A katonai megszállás összesen két héten át tartott, ez alatt az idő alatt a gazdasági élet szünetelt a városban. Kürosz nyilván kiszámította, hogy neki csak majd a helyzet rendeződését követően kell bevonulnia: mint felszabadítónak, akinek megjelenése véget vet a megszállásnak, aki a békét hozza el. Ünnepeles bevonulását két héttel később tartotta meg (araszamnu hó 3, héb. marhesván, abban az évben október 29). „Illatos ágakkal szórták be előtte az utat”, csordultig töltötték az (ívó)edényeket. „Béke volt a városban, amikor Kürosz a babylóniakat köszöntötte.” Akkád nyelvű kiáltványát felolvasták a lakosság előtt. „Öröm tölti el Babylón lakosait, megnyílnak a foglyok bilincsei” – hangoztatta a Marduk-papság, ők már korábban is Kürosz mellett agitáltak.

Kürosz úgy mutatja be magát a Babylónba bevonulása alkalmából kiadott agyaghenger-feliratban, mint akit Marduk választott ki, „az ő nevét nevezte meg, az egész mindenség uralmára az ő nevét hirdette ki. (...) Megparancsolta neki, hogy városába, Babylónba induljon, elindította Babylón útján, mint barát és társ ment az oldalán.” Megemlíti, hogy „az isteneket, akiknek lakásait a szent városokban régen alapították, és ők azokban laktak, helyükre visszavitettem, örök lakást adtam nekik. Az összes embert összegyűjtöttem, lakóhelyükre visszatelepítettem.”² Ez úgy hangzik, mintha a „mindenség”-re vonatkoznék, valójában azonban csak Sumer és Akkád országát érinti, az adott pillanatban: Babylóniát.

Ebben az összefüggésben kell megvizsgálnunk, mit jelent a babylóni fogság „vége”, amely véget *Ezra könyve* és több prófétai könyv (Haggaj, Zekharja) Kürosz (*Kóres*) és Dareiosz (*Dárjaves*) nevéhez köt. Babylón hatalmának megszűnését a zsidók szellemi vezetői – Babylóniában és Júdában egyaránt – folyamatosan remélték. Bizonyos próféciák szerint a fogság 70 évig fog tartani (Jer. 25,12; 29,10); Ezra általánosságban hivatkozik Jeremiásra (1,1). Egy névtelen zsidó próféta, akinek iratai Jesaja könyvéhez csatolva maradtak fenn, Deutero-Jesaja vagy „Babylóni Névtelen” (Jes. 40–55), már korábban személyesen Küroszban látta a szabadulás ígértét (Jes. 44,28; 45,1); ezek a reménységek most valóra válni látszottak. Kürosz rendeletét Ezra–Nehemja könyve közli is, az eredeti arámi szöveget (egyéb iratok között: Ezra 5,6–6,12; maga a szöveg: 6,3–5) és héber fordítását (1,2–4). Az irat történeti hitelessége körül lezárhatatlan viták folynak. Mindenképpen az okmány mellett szól maga a nyelv: a birodalmi kancellária munkanyelve az arámi volt. Kürosz a korábbi nagy birodalmaktól eltérően hódításaival csupán az uralom és igazgatás egy új, magasabb hierarchikus szintjét hozta létre. A belső ügyekben mindenütt érintetlenül hagyta a korábbi állapotokat, meghagyta az öngazgatást, a jogviszonyokat, ameddig azok nem ütköztek akaratóval vagy a birodalom érdekeivel. Legyőzött ellenfelei közül többeket megkímélt (az idős Nabú-naidot is). Kürosz tudatosan mint a meghódított országok vallásainak támogatója lépett fel, s ennek része lehetett, hogy jóváteszi azokat a károkat, amelyeket Nabú-kudurri-uszur a jeruzsálemi templomnak okozott. Feltűnhet azonban, hogy az edictum arámi szövege csupán a jeruzsálemi templom újjáépítéséről beszél; a hazatérésről szóló szavakat kiemelt helyen és különlegesen emelkedett megfogalmazásban Ezra könyvének szerzője / szerkesztője fűzte hozzá (1,3), héberül, később. Ezra könyve végtelen hosszan sorolja a családokat, akik Ezra vezetésével visszatértek Júdába, a *gola* országai, városai szerint, nemzetségenként, pontos számokkal adva meg a hazatérők létszámát. Ezek a névsorok az egyszerű zsidó nevek kincsesbányája, de – legyenek fiktívek vagy valóságosak – nem Kürosz vagy Dareiosz korából valók.

A babylóni fogság valósága az Ál-jahúdu- és körzetéből származó agyagtáblák szerint Kürosz és utódai alatt érdemben nem változott, ugyanolyan vagy nagyon hasonló ügyletek, ugyanolyan jahvista nevek, változatlanul babylóni írnokok, Kürosz, Dareiosz, Kambüész, Xerxész alatt, majd néhány évtized szünet után a Murasú cég okirataiban az i. e. 5. század második felében. Az egykori Júda Kürosz

² ÓKORI KELETI TÖRTÉNETI CHRESTOMATHIA 1965: 306 sk., 308, resp. (ford. Harmatta János).

óta a Folyón túli tartomány része, később Jehud tartomány volt. Tömeges kivonulás Babylóniából, aminek Ezra könyve ábrázolja a hazatérést, sem Kürosz, sem Dareiosz alatt nem volt. Zerubbábel mint perzsa alkormányzó, „helytartó” (héb. *pahat* < akk. *pihātu*, lásd fentebb) ment a tartományba, s a jeruzsálemi templom inkább az ő ügye lehetett, mint Dareioszé. A templom felépítéséhez nem volt szükség a Babylóniában élő zsidók nagy tömegeinek hazatérésére: Júda a deportálások után nem maradt lakatlan. Csak a papi–politikai elit, melynek tagjait Nabú-kudurri-uszur deportálta, gondolkodott úgy, hogy a kultusz és az állam kontinuitását a „fogság” tartotta fenn. A deportáltak tömeges visszatéréséről eredeti országukba sem a zsidók, sem más népcsoportok vonatkozásában nincs tudomásunk az ókori Keletről. Nyilván voltak a babylóniai zsidók között, akik – amint megnyílt a lehetőség – rögvest áttelepültek, mégis, a hazatérés igen vontatottan indult meg. Dareiosz korában az egykor deportáltak harmadik vagy inkább a negyedik nemzedékről van szó: nem sokan akarták elhagyni otthonukat, a babylóniai világot, melyben már sikeresen elhelyezkedtek. Talán csak kisebb csoportok vállalkoztak babylóni egzisztenciájuk felszámolására, a több hónapos útra, az új életre a már legfeljebb nosztalgikus emlékekből ismert országban. A „fogság” 70. évében legfeljebb kis csoportok vonultak fel (alijáztak) a templom építkezéséhez. A zsidók repatriációja Babylónból nem egyszeri esemény volt: évtizedekre elhúzódó folyamat. Nagyobb számban először alighanem csak I. Artaxerxész (465–424) alatt került sor áttelepülésre, és nem számolta fel a diaszpórát, bár a Murasú cég jahvista nevet viselő alkalmazottai és ügyfelei ez alatt az idő alatt nem fogyatkoztak meg észrevehetően.

*

„Ültünk Bábel csatornái mellett, sírtunk is, amikor Cijont emlegettük, az ott álló fűzfákra akasztottuk lantunkat. Kérték ugyan tőlünk azok, akik fogságba vittek bennünket, az énekszót, s azok, akik gúnyolódtak rajtunk, a jókedvet: énekeljete nekünk Cijon énekeiből. De hogyan is énekelhetnénk JHVH énekeit idegen földön? Jeruzsálem, ha elfeledlek, száradjon le a jobb kezem, tapadjon ínyemhez a nyelvem, ha nem emlékezem rád, ha nem Jeruzsálem lesz legfőbb örömöm. Emlékezz, JHVH, Jeruzsálem pusztulásának napjára, az ellenségre (*Edom*), mely így kiáltozott: dúljátok fel, dúljátok fel alapjaiig! Bábel, átkozott nő, boldog lesz, aki bosszút áll rajtad mindazért, amit velünk tettél. Boldog lesz, aki felragadja csecsemőidet, és sziklához csapja őket.” (Ps. 137.)

Így hangzik, helyenként idiomatikus fordításomban, a nevezetes 137. zsoltár, egyike a héber Biblia legismertebb szövegeinek, emblematikus szavak a mindenkori diaszporában.

A zsoltárt a Zsidóvárosból származó ékírásos agyagtáblák alapján újra kell értelmeznünk. A jeruzsálemi előkelőség és a kézműves középréteg deportálása a város elfoglalásának következménye volt. Babylónnak mezőgazdasági telepésekre volt szüksége. A katonai erővel áttelepítettek Babylóniában földet és megélhetést kaptak, fenntartották családi kötődéseiket, többségük ragaszkodott a néhány évtizeddel korábban elterjedt jahvista személynevekhez, némelyek közülük vagyont szereztek, szerephez jutottak a gazdasági élet szervezésében, valamelyest beilleszkedtek a babylóni társadalomba,

amelyben sok idegen származású, idegen nyelvű emberrel kerültek kapcsolatba. A galutban a zsidók mint közösség és mint egyének normális életet éltek. Nemzedékek hosszú során át megtartották közösségi (nyelvi, vallási identitásukat). Az agyagtáblák alapján rekonstruálni lehet az egyik család négy nemzedékét i. e. 561 és 504 között, az ükapa, Szamak-Jáma (aki csak a fia, a dédapa Rapá-Jáma apai nevében szerepel) alighanem még Jeruzsálemben született, a legfiatalabb felnőtt nemzedék, Rapá-Jáma ükunokái mind zsidó (jahvista) nevet viseltek. Tanultak a babylóniaktól (naptár, írásbeliség, szavak, mítoszok stb.). Kisebb példák sorolása helyett „nézzek immár nagyobbakra is”. A hétnapos teremtéstörténet (Gen. 1,1–2,1) szerkezeti váza a babylóni naptár alapján kialakított zsidó hét. A kvadratikus írást már említettem. A babylóni *galut* nem volt merő szenvedés. Jobban hasonlított az újkori, az emancipáció utáni zsidó diaszporákhoz, mint a középkoriakhoz. A zsoltár egyik mondatának azonban történeti realitása van: „hogyan is énekelhetnénk JHVH énekeit idegen földön?” JHVH énekei a szertartási énekek: azokat a szertartásokat, amelyek a jeruzsálemi templomban folytak, a Jósijáhu reformjaihoz igazodó zsidók Babylóniában természetesen nem végezhették, a galutban nem volt templomuk. A 137. zsoltár a már hazatértek utólagos önigazolása lehetett; akik fogságba vitték őket, akik gúnyolódtak rajtuk (*parallelismus membrorum!*), nem Edom volt, mint a héber szövegben, hanem Babylón, az „ellenségük”, mint a zsoltár zárómondata, a csecsemők sziklához (*szela‘*) csapdosása csak vad, képtelen nyelvi asszociáció (ti. Edom nagy királyi városának, Petrának, a mai Jordániában, Szela‘ a héber neve).

Babylóniában a zsidó diaszpóra, a próféták biztató ígéretei és az ókori „cionista” erőteljes toborzása ellenére is, két és fél évezreden át folyamatos volt, egészen a közelmúltig. Az iráqi zsidók alijájához az 1968 őszi baghdádi brutális nyilvános kivégzések adták meg a végső lökést. A zsidók jelentős nyomot hagytak maguk után az arab országban, ennek az Ál-jahúdu agyagtáblák csak a kezdetét jelentik.

Irodalom:

ABRAHAM, Kathleen 2005–2006 „West Semitic and Judean Brides in Cuneiform Sources from the Sixth Century BCE: New Evidence from a Marriage Contract from Āl-Yahudu”. *Archiv für Orientforschung*, (51), 198–219.

ASSOCIATED PRESS 2015 „Ancient Tablets Displayed in Jerusalem Fuel Looting Debate”.

HAARETZ 2003 (January 8) „Villa Dolorosa”. February 13.

JOANNÈS, Francis – LEMAIRE, André 1996 „Contrats babyloniens d'époque achéménide du Bît-abî-râm avec une épigraphe araméenne”. *Revue d'Assyriologie*, (90), 1, 41–60.

JOANNÈS, Francis – LEMAIRE, André 1999 „Trois tablettes cunéiformes à onomastique ouest-sémitique (Collection Sh. Moussaïeff)”. *Transeuphratène*, (17), 17–34.

JURSA, Michael 2008 „Nabû-šarūssu-ukin rab-ša-rēši und „Nabusekim”. N.A.B.U., 1, 9–10.

KOMORÓCZY Géza 1992 „Babilóni fogság”, I. rész. *Holmi*, (4), 6, 836–856; II rész. *Holmi*, (4), 7, 1006–1028.

KOMORÓCZY Géza 1993 „Ezékiel a csatorna partján”. *Liget*, (6), 2, 9–16.

LAMBERT, Wilfred G. 2007 „A Document from a Community of Exiles in Babylonia”. In: Meir Lubetski, Ed., *New Seals and Inscriptions, Hebrew, Idumean and Cuneiform*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press), 201–205.

NEW YORK TIMES 1987 „Sofer. A Man Who Sought Riches but Not Publicity”. March 16, 5.

ÓKORI KELETI TÖRTÉNETI CHRESTOMATHIA 1965. „II. (Nagy) Kyros agyaghenger-felirata”. Budapest, Tankönyvkiadó, 306–308.

PEARCE, Laurie E. – WUNSCH, Cornelia 2014 *Documents of Judean Exiles and West Semites in Babylonia in the Collection of David Sofer*. Bethesda MD, Maryland CDL Press.

STOLPER, Matthew W. 1985 *Entrepreneurs and Empire: The Murašû Archive, the Murašû Firm, and Persian Rule in Babylonia*. Leiden, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.